

автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Т.В. Колосова; МГПИИЯ. – Минск, 1990. – 21 с.

4. Марозаў, У.І. Беглыя галосныя ў іменным словазмяненні і словаўтварэнні / У.І. Марозаў // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1982. – №2. – С. 100-106.

5. Потехина, Е.А. Морфолагічны статус фонемы [х] і яе альтэрнантаў у дрэвнеруском і сучасным руском мове: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Е.А. Потехина; БГПИ. – Минск, 1991. – 17 с.

6. Русак, В.П. Морфалогія глагола ў беларуском мове: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / В.П. Русак; АН БССР. Ін-т мовазнаўства. – Минск, 1990. – 23 с.

Данільчык З. П. (Гродна)

НАЗОЎНЫ І ТВОРНЫ ПРЭДЫКАТЫЎНЫ НАЗОЎНІКАЎ ПРЫ ЗВЯЗЦЫ *БЫЦЬ* У ФОРМЕ ПРОШЛАГА ЧАСУ Ў МОВЕ ТВОРАЎ ЯКУБА КОЛАСА

У лінгвістычнай літаратуры звязка *быць* разглядалася як асобая адзінка мовы, якая выконвае службовую ролю ў сказе. Яна, страчваючы ў гэтай ролі поўназначнае лексічнае значэнне, захоўвае толькі фармальныя прыметы дзеяслова (катэгорыі часу, ладу, асобы, ліку), “служыць спосабам, своеасаблівым “мостам” далучэння выказніка да дзейніка” [1, с. 136], арганізоўвае, далучае, уводзіць у структуру сказа прызвясачную частку, якая нясе галоўную інфармацыю.

На матэрыяле твораў Коласа паспрабуем прасачыць асаблівасці ўжывання аўтарам назоўнікаў у прэдыкатыўнай функцыі пры звязцы *быць* у форме прошлага часу. Сказы з гэтай звязкай у творах пісьменніка – пашыраная з’ява.

У прэдыкатыўных канструкцыях са звязкай *быць* у форме прошлага часу Коласам выкарыстоўваюцца ў прызвясачнай частцы назоўнікі ў форме назоўнага (НП) ці творнага (ТП) склону, а часам яны ўжываюцца паралельна.

Як сведчыць фактычны матэрыял, НП пры звязцы *быць* у форме прошлага часу ўжываецца:

1. Калі назоўнік у іменнай частцы выказніка выконвае назывную функцыю: называе прозвішча суб’екта думкі: *Зваўся ён Стась, а прозвішча яго было Гуляшака* [2, т. IX, с. 634]; *Прозвішча яго было Кандаківіч* [2, т. IX, с. 580]. У гэтых сказах ТП немагчымы па той прычыне, што прэдыкатыўны назоўнік выконвае намінаўную функцыю. Адносіны паміж прэдыкатыўнай прыметай (выказнікам) і яе носбітам (дзеянікам) патрабуюць выключна прамога склону.

2. Калі выказнік выражаецца назоўнікамі, якія аб’ядноўваюцца агульным значэннем ацэнкі. У апошніх у такой ролі аслабляецца

прадметнае значэнне, і яны набываюць якасна-ацэннае значэнне. У дачыненні да такіх прэдыкатыўных назоўнікаў В. У. Вінаградаў адзначыў: “Разнастайныя сінтаксічныя функцыі, якія выконваюць назоўнікі, іншы раз вядуць да ўскладнення і расшырэння значэння прадметнасці. Нярэдка ў прыродзе назоўніка прадметнасць з’яўляецца толькі фундаментам, апорным пунктам, на якім узнікаюцца блізкія да прыметнікаў значэнні якасных прымет і станаў” [1, с. 50]. Менавіта з такім значэннем пісьменнік шырока ўжывае гэтыя назоўнікі, дзе ў выніку прэдыкатыўная канструкцыя набывае якасна-ацэнную прымету, што прыпісваецца дзейніку: *Сцёпка Ляўшун у гэтых справах быў самы док ва ўсім сяле* [2, т. IV, с. 18]; *Найбольш грунтоўную дапамогу дзеду аказваў Нявідны, бо ён быў спецыяліст у гэтай справе* [2, т. VIII, с. 271]; *І ў стражніка была гэткая вантроба, і ён таксама быў непрама х наконт гарэлкі, асабліва калі гарэлка нічога не каштуе* [2, т. IV, с. 144].

3. Калі дзейнік выражаецца ўказальным займеннікам *гэта*, а звязка *быць* дапасуецца ў родзе і ліку да іменнай часткі выказніка. На асабліваць такіх сказаў А. А. Шахматаў заўважаў: “Звязка *быць* (у форме прошлага часу, а таксама будучага) прыпадабняецца галоўнаму члену не пануючага саставу, а залежнага...” [5, с. 152]. Такія сказы кваліфікаваліся ім як двухсастаўныя недапасаваныя тоеснасці: *Гэта быў не проста крык або звычайны вокліч, не – гэта была свайго роду мелодыя, музыка, якая перш за ўсё цешыла і весяліла, як артыста, самога Лукаша* [2, т. IX, с. 438]; *У адным кутку ляжала прымятая салома, прыкрытая дзяружкаю, пэўна, гэта была пасцель вартаяніка* [2, т. IX, с. 547-548].

Канструкцыі, у якіх дзейнік выражаецца ўказальным займеннікам *гэта*, размяшчаюцца ў тэксце, як правіла, на мяжы двух сказаў (двух простых або частак складанага сказа) і могуць указваць не толькі на канкрэтныя асобы ці прадметы, але і на цэлыя папярэднія ці наступныя паведамленні. Пісьменнік ужывае іх нярэдка пры апісанні партрэтаў ці вонкавага выгляду герояў: *Ёсель не меў пэўнай прафесіі. Гэта быў бедны местачковы дзяцюк гадоў за дваццаць, бязвусы, безбароды, трохі заіка, трохі гультай і трохі прыдуркаваты* [2, т. IX, с. 211]; *Семіпалаў якраз быў дома. Гэта быў малады чалавек, ён толькі што рабіў сваю адвакацкую кар’еру* [2, т. IX, с. 706].

4. У сказах з дзейнікам-інфінітывам, дзе звязка *быць* дапасуецца ў родзе і ліку да прэдыкатыўнага назоўніка: *Толькі цяпер ён пераканаўся, што кідаць камлюкі ў ваду была дурная выдумка* [2, т. IV, с. 163].

5. Калі іменная частка выказніка мае параўнальны злучнік *як*: *У маладым настаўніцкім натоўпе быў Садовіч як ліда р; быў*

смяшлівы, рухавы Янка Тукала, умеўшы сказаць трапнае слова і пацешыць сяброў [2, т. IX, с. 482]. ТП назоўнікаў у такой канструкцыі немагчымы, бо ён сам можа быць сінонімам НП без службовага слова як: *Гэта торба была для яго прыяцелем, сваім чалавекам, самым бліжнім земляком, з каторым не так цяжка было ў дарозе* [2, т. VIII, с. 43-44].

6. Калі дзейнік і выказнік выражаюцца адным і тым жа назоўнікам, але іменная частка мае пры сабе адмоўе не і супраціўны злучнік а з паясняльнымі словамі, якія, як правіла, з'яўляюцца выказнікамі і без апошніх сказы такога тыпу не выражалі б закончанай думкі, бо другі выказнік сцвярджае тое, што адмаўляецца першым: *І прыснілася дзеду сцэна з дзікім вепрам, прычым вепр быў не проста вепр, а сам дзед Талаш, на якога нападаў страшны воўк і біў дзеда хвостом па твары* [2, т. VIII, с. 280].

Сінтаксічныя канструкцыі, у якіх выступае толькі ТП назоўнікаў, вызначаюцца ў Коласа меншай паслядоўнасцю і разнастайнасцю, чым аналагічныя канструкцыі з НП назоўнікаў. Яны ўжаваюцца:

1. Калі дзейнік выражаецца абстрактным назоўнікам, што называе нейкія адцягненыя паняцці ці з'явы. У такіх сказах прызвязчаная частка, у якасці якой функцыянуе таксама абстрактны назоўнік, пазбаўлена якасна-ацэначнага семантычнага адцення і выражае “прадметна-родавую катэгарыяльную прымету” [4, с. 312]: *Вынікам гэтай спрэчкі было ўзаемнае незадавальненне* [2, т. IX, с. 343]; *Пасыпаліся з далёкага фронту пісьмы ў глухія закуткі палескіх вёсак, і часта адказам на гэтыя пісьмы быў горкі плач асірацелых дзяцей і маладых удоў* [2, т. VIII, с. 213].

2. Калі дзейнік выражаецца ўказальным займеннікам *гэта* (зрэдку *тое*), а звязка дапасуецца ў родзе і ліку да яго: *Для Сцёпкі гэта было поўнай нечаканасцю, і ён пранікся незвычайнай падзякаю да Аленкі* [2, т. VIII, с. 35]; *Вынікам гэтага спаткання было тое, што стрэлачнік заклікаў да сябе Сцёпку, пачаставаў яго кіслым малаком і начаваць пусціў* [2, т. VIII, с. 48].

3. Калі дзейнік выражаецца інфінітывам і да яго “набліжаецца” звязка: *Правіла мнавоўдзіна сяброў было: не вешаць нос на квінту* [2, т. IX, с. 591].

4. Калі іменная частка мае пры сабе параўнальны злучнік *як бы*: *Гэты прарыў глухой цішыні на чыгунцы быў як бы дзіркаю, праз якую і палезлі розныя падзеі* [2, т. IX, с. 385]; *Гэтыя разважанні падтрымлівалі той агонь, які не дае памерці і заглухнуць чалавеку для грамадскай работы, – адным словам, яны былі як бы маральную чыстку, што ніколі не шкодзіць чалавеку* [2, т. IX, с. 199].

Прэдыкатыўныя канструкцыі са звязкай *быць* у форме прошлага часу і назоўнікам у прызвясачнай частцы нярэдка выкарыстоўваюцца Коласам паралельна: у форме НП і ТП. Іншы раз абедзве формы сустракаюцца ў аналагічных па сэнсе выказваннях, а часам – нават побач, у адным сказе: *Калі прыняць пад увагу некаторыя акалічнасці, як, скажам, тое, што Лапко б ы ў яшчэ к а в а л е р а м, хоць яму падбіралася пад палавіну пятага дзесятка, і той факт, што Таклюся б ы л а бяздзетная ў д а в а і таксама яшчэ ж а н ч ы н а- я г а д а, то стане зразумелым тое старанне, з якім Лапко майстраваў гэты будынак і пакойчык для Таклюсі* [2, т. VIII, с. 139]; *Васіль Бусыга б ы ў к а н д ы д а т у в а л а с н ы я с т а р ш ы н і, а л е р э в а л ю ц ы я і ў с е д а л ь ш ы я п а д з е і а д в я л і я г о к а н д ы д а т у р у* [2, т. VIII, с. 215]; *Але наконт начальства намякаў ён тонка: б ы ў ж а В а с і л ь к а н д ы д а т а м н а с т а р ш ы н ю* [2, т. VIII, с. 228]. На першы погляд здавалася б, што пісьменнік ужывае НП і ТП недыферанцавана, авольна, хаатычна. Але калі ўважліва ўдумацца ў змест гэтых сказаў, то можна заўважыць, што некаторыя назоўнікі выступаюць з пэўнымі семантычнымі адценнямі.

Так, паралельна НП і ТП назоўнікаў функцыянуюць у наступных выпадках:

1. Калі дзейнік выражаецца назоўнікам або займеннікам са значэннем асобы ці канкрэтна-прадметным значэннем, а іменная частка – назоўнікам з прадметна-якасным або прадметна-родавым семантычным адценнем: *Гарою стаяў ён проці крыўды сельскай грамады і на сходах б ы ў першы п р а ц і ў н і к н а ч а л ь с т в а* [2, т. IV, с. 18-19]; *Барада Мілеўскага б ы л а п р а д м е т а м ж а р т а ў і н а с м е ш а к з б о к у н а с т а ў н і к а ў* [2, т. IX, с. 495]. У першым сказе выказнік выражае якасна-характарызуючае семантычнае адценне: сцвярджаюцца ўнутраныя якасці Сцёпкі Ляўшуна з апавядання “Бунт”. У другім сказе выказнік выражаецца назоўнікам з прадметна-родавым значэннем без якасна-характарызуючага семантычнага адцення.

2. Калі выказнік выражаецца назоўнікамі, што называюць прафесію, род заняткаў, дзейнасць асобы: *Ён б ы ў в ы с к о в ы м у л ь я р, а л е н е м у л ь я р- п р а ф е с і я н а л, а м у л ь я р-м а с т а к, б о ў с в а ё й т в о р ч а с ц і ... с т а р а ў с я д а ц ь ш т о-н е б у д з ь н о в а е, а р ы г і н а л ь н а е* [2, т. VIII, с. 138]; *Мацей Дулеба наўперад б ы ў н а с т а ў н і к а м* [2, т. IX, с. 362]. Параўноўваючы прыклады, можна адзначыць, што НП і ТП назоўнікаў тут паказваюць на адносіны асобаў да пэўнай прафесіі. Але ў першым сказе функцыя выказніка не абмяжоўваецца толькі гэтым. Коласам прыпісваецца герою аповесці “Адшчапенец” Лапко якасна-ацэнная характарыстыка, што ўдакладняецца і кантэкстам “але не муляр-прафесіянал, а муляр-мастак...”. У гэтай канструкцыі да прадметна-

родавай прыметы ў выказніку далучаецца і якасна-ацэначнае семантычнае адценне, якое патрабуе НП. У другім сказе назоўнік у прэдыкатыўнай функцыі ўказвае на прадметна-родавую прымету і ўжываецца ў форме творнага склону.

3. Калі ў прэдыкатыўнай ролі ўжываюцца назоўнікі з лексічна паслабленым значэннем і маюць пры сабе атрыбутыўныя кампаненты, дзе апошнія нясуць асноўную сэнсавую нагрузку ў выражэнні прэдыкатыўнай прыметы. Можна было б меркаваць, што паколькі ў прызвязачным кампаненце выражаюцца якасныя прыметы, то тут абавязковы ўсюды НП назоўнікаў. Але побач з НП, як сведчаць прыклады, сустракаецца зрэдку і ТП: *Сцёпка ж бы ў чалавек в ё р ды* [2, т. VIII, с. 11]; *Сяргей таксама бы ў не звычайна крэпкі х л о п е ц* [2, т. V, с. 63]; *Цяпер Сцёпка бы ў ужо сталым юнаком* [2, т. VIII, с. 83] і інш.

У такіх канструкцыях колькасную перавагу мае НП назоўнікаў (89%) у параўнанні з ТП (11%) ад усёй колькасці прыкладаў. Як сведчаць нашы назіранні, ужыванне НП назоўнікаў у такіх канструкцыях залежыць ад наяўнасці эмацыянальна-ацэначнага адцення, якаснай характарыстыкі ў семантыцы назоўнікаў. У сказах з ТП назоўнікі звычайна пазбаўлены такіх адценняў, а толькі ўказваюць на прыналежнасць асобы ці прадмета да пэўнай родавай катэгорыі. Выбар формы НП ці ТП назоўнікаў, на наш погляд, залежыць і ад аўтарскай манеры, і ад стылю пісьма.

Якуб Колас, якога з поўным правам называюць “кавалём” сучаснай беларускай літаратурнай мовы [6, с. 42], у сваіх мастацкіх творах паслядоўна адлюстроўвае адну з характэрных рысаў сучаснага беларускага сінтаксісу. Гэтага яму ўдалося дасягнуць толькі дзякуючы карпатлівай працы над словам, дзякуючы вялікай патрабавальнасці да яго выкарыстання ў моўнай канве мастацкіх тэкстаў.

Літаратура

1. Виноградов, В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. – Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
2. Колас, Якуб. Збор твораў: у 14-ці т. / Якуб Колас. – Мінск: Маст. літ., 1972 – 1978. Спасылкі на гэта выданне падаюцца з пазначэннем тома і старонкі.
3. Нелисов, Е. А. О вспомогательных глаголах и связках / Е. А. Нелисов // Филологический сборник. – Вып. V. – Алма-Ата, 1966. – 189 с.
4. Рословец, Я. И. О соотношении именительного и творительного предикативного существительных при связке *быть* в современном русском языке / Я. И. Рословец // Учен. зап. Московского госпединститута им. В. И. Ленина. – Т. 332 – М., 1970.

5. Шахматов, А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 230 с.
6. Юрэвіч, У. Слова і вобраз / У. Юрэвіч. – Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, 1961. – 152 с.

Канановіч Аляксандр (Мінск)

АСНОВАСКЛАДАННЕ КАМПАНЕНТАЎ ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ АДЗІНКІ ЯК СПАСАБ ЎТВАРЭННЯ НОВЫХ СЛОЎ

Асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі як спосаб іх лексікалізацыі – гэта лексіка-сінтаксічны спосаб, сутнасць якога заключаецца ў тым, што кампаненты фразеалагізма злучаюцца ў адну складаную лексему. Спосаб складання асноў слоў-складнікаў фразеалагізмаў заснаваны на адначасовым раўнапраўным удзеле двух ці некалькіх кампанентаў ва ўтварэнні новага складанага слова. У працэсе асноваскладання адбываецца зрашчэнне асноў кампанентаў фразеалагічнай адзінкі (ФА) у адзінкавую намінацыю, якая захоўвае значэнне фразеалагізма ў цэлым. Параўноўваючы спосаб асноваскладання кампанентаў ФА са спосабам адфразеалагічнага словаўтварэння, М. М. Аляхновіч адзначае наступнае: “Калі пераход патэнцыяльнага слова ў самастойную лексічную адзінку са сваімі, адрознымі ад зыходных, сэнсавымі адценнямі і асаблівасцямі кантэкстуальнага ўжывання з’яўляецца пытаннем часу і актыўнасці моўнага выкарыстання, то пры ўтварэнні складанага цэлага на базе кампанентаў фразеалагічнай адзінкі адразу атрымліваем новае слова, якое ў поўным аб’ёме ўключаецца ў сістэму лексіка-граматычных адносін” [1, с. 24]. Часцей за ўсё назіраецца асноваскладанне двух кампанентаў фразеалагізма. Намі выдзелены два спосабы ўтварэння новых слоў шляхам асноваскладання кампанентаў фразеалагічных адзінак: асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі з нулявой афіксацыяй і асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі, ускладненае афіксацыяй.

1. Асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі з нулявой афіксацыяй.

Чыстае асноваскладанне элементаў ФА характарызуецца тым, што пры ўтварэнні “кампазітаў-зрашчэнняў” [3, с. 24] зліццё ў адно складанае слова кампанентаў фразеалагізма адбываецца без дапамогі афіксаў. У ТСБЛМ выяўлены 6 лексем, утвораных такім спосабам: *абібок, вокамгненне, зубаскал, скалазуб, крывасмок, лежабок*.

Слова абібок паводле ТСБЛМ [4, с. 15] мае значэнне (*разм. пагард.*) ‘*гультай, лежабок, лайдак*’ (*Абібок заўсёды шукае лёгкай*